

DOKUMENTY A MATERIÁLY

K PROBLEMATIKE POMNÍKOV PADLÝM V PRVEJ SVETOVEJ VOJNE NA SLOVENSKU

JURAJ BABJÁK

BABJÁK, J.: On the Issue of Memorials to Fallen of the World War I. *Vojenská história*, 3, 18, 2014, pp 78-91, Bratislava.

In the study, the author deals with interpretation of the two selected issues regarding the memorials to fallen of the World War I in Slovakia. In particular, he chose to examine the localization of memorials and analysis of inscriptions thereon. In general, these topics are very interesting, offering the research scientist an option to explore the phenomenon not only in terms of military and regional history but also in terms of the history of architecture. The material submitted was mostly created on the basis of collection of data “in situ” and based on the study of literature.

Military History. Slovakia. World War I. Memorials to Fallen.

Napriek tomu, že sú pomníky padlým v prvej svetovej vojne najrozšírejšími pomníkmi na Slovensku, v minulosti sa tomuto fenoménu venovalo pomerne málo pozornosti.¹ V tejto štúdii sa budem zaoberať vybranými problémami spojenými s touto témou, ako sú lokalizácia pomníkov a analýza nápisov s nimi spojených. Pri analýze budem vychádzať v prvom rade z výsledkov vlastného výskumu v teréne. Najskôr však uvádzam stručný úvod do problematiky.

¹ Problematikou sa viac-menej okrajovo zaoberal Ľubomír Lipták, napríklad v štúdii *Rošády na priedestáloch*. Analýzou niektorých pomníkov nastolil niekoľko základných primárnych, dodnes platných otázok a odpovedí. Z novších prác je to skôr vlastivedná práca Mariána Klča – KLČO, Marián. *Pomníky padlým v I. svetovej vojne v Piešťanskom okrese*, Piešťany Balneologické múzeum v Piešťanoch, 2005-2006. ISBN 8089155057. Pomníkmi padlým na južnom Slovensku (maďarskými) sa v rozsiahlej monografii zaoberala etnologička Ilona Juhász – JUHÁSZ, Ilona. *Jelek a térben /3./ Neveitek e márványlapon: a háború jelei (adalékok a világháborús emlékjelek etnológiai szempontú értelmezéséhez)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja 2010. ISBN 978-80-89249-48-0. Z umenovednej literatúry spomeniem súborné dielo: ÁBELOVSKÝ, Ján – BAJCÚROVÁ, Katarína. *Výtvarná moderna Slovenska: maliarstvo a sochárstvo 1890-1949*. Bratislava : P. Popelka Bratislava : Slovart 1997. ISBN 80-967203-3-3.

Prvé pomníky padlým v prvej svetovej vojne boli produktom aktivity vlastenecky či nacionalisticky orientovaných jedincov a vznikli už v prvých rokoch vojny. V slovenskom prostredí je dobrým príkladom pomník padlým v Uhrovci, vystavaný z popudu a financií grófkgy Margity Zayovej v roku 1915.² Okrem jednotlivcov pracovali v prospech uctenia pamiatky padlých rôzne organizácie. V roku 1915 vznikol tzv. HEMOB (Národný výbor na zvečnenie pamiatky hrdinov – Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság), ktorého činnosťou bolo organizovať výstavy návrhov na pomníky, sprostredkovať komunikáciu medzi obcou a autorom či inak pomáhať obciam pri budovaní pomníkov.³ Okrem toho na podobných a iných akciách pracoval napríklad aj Vojnový tlačový stan (Kriegspressequartier), v rámci ktorého pridelení umelci mali za úlohu vytvárať propagandisticky využiteľné diela.⁴ Zo slovenských sochárov podobne (v rámci armády) pracovali napríklad Ján Koniarik (napr. návrh pomníka padlým pre Tekovskú župu) či bratislavský sochár Alois Rigele.⁵

V čase vojny sa objavili aj pomníky či artefakty odkazujúce na pamiatku celých (väčšinou honvédske) jednotiek. V roku 1916 bol do trenčianskej hradnej skaly na počesť 15. pešieho kráľovského honvédskeho regimentu vytesaný reliéf Hungárie.⁶

V roku 1917 bol v Uhorsku prijatý zákon 1917/VIII., ktorý obciam nariadil dôstojné uctenie pamiatky padlých – výstavbou pomníka (samozrejme, v závislosti od možností obce).⁷ Napriek prijatiu zákona väčšina obcí na Slovensku výstavbu pomníka do rozpadu monarchie nestihla. Ako príklad vystavaného pomníka na území dnešného Slovenska po roku 1917 môžem uviesť pomník padlým v Nitre z roku 1918, na ktorom spolupracoval sochár Július Bartfay.⁸

² Na čelnej strane pomníka je nápis v maďarčine: „Zayugrócz és környékéről való elesett hősök iránti kegyeletük jeléül építették ezen emlékművet az 1915 évben a háború forgatagában gróf Zay Miklósné szül. Károly Margit grófnő védnöksége és Langenthal Imre M. Kir. honvédmagy osztágtarancsnoksága alatt. Kebisz Nándor jegyzősége és Szántó János bírósa idejében az itt lábadózó katonák Schlesinger-Szálatnai Artur műépítész E. E. Önk. terve alapján.”

Odhalenie pomníka bolo naplánované na 15. decembra 1915. Viac: VHA Bratislava, f. IV. HKP, šk. 149, sign. 12003.

³ KOVÁCS, Ákos „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!“. In *Monumentumok az első háborúból*. (Ed.) Ákos KOVÁCS. Budapest 1991, s. 107. ISBN 9631330117.

⁴ MANNOVÁ, Elena – DUDEKOVÁ, Gabriela. Kultúra „vo víchrici ukrutenstva“, Vojnová propaganda, noviny časopisy. In KOVÁČ, Dušan (ed.). *Slovensko v dvadsiatom storočí: Prvá svetová vojna 1914-1918*. Bratislava : Veda, 2008, s. 187. ISBN 978-80-224-1014-4. K otázke výtvarných umelcov vo vojne viac: BAJCÚROVÁ, Katarína. *Umelci vo vojne, vojna v umení (príklad Slovenska)*, rukopis. Taktiež BUDAY, Peter. *Prvá svetová vojna na stránkach dobovej odbornej tlače*. In *Monument revue*, Časopis Pamiatkového úradu SR na prezentáciu vedeckého poznávania kultúrneho dedičstva, roč. 3, č.1/2014, s.37-40.

⁵ BARTOŠOVÁ, Zuzana – BELOHRADSKÁ, Ľuba – RAJČEVIČ, Uriša – KURACINOVÁ-VALOVÁ, Martina. *Sochár Ján Koniarik*. Trnava : Galéria Jána Koniarika v Trnave, 2008, s. 182. ISBN 978-80-85132-42-7. Taktiež LEHEL, Zsolt. *Alojz Rigele*. Bratislava : Marenčin PT, 2008. ISBN 978-80-89218-56-1.

⁶ HABL, Vlastimil. Trenčín vo výtvarnom umení a výtvarné umenie v Trenčíne od pol. 19. storočia. In *Trenčín, vlastivedná monografia I.* (Ed.) ŠIMIŠ, Milan. Alfa Bratislava, Trenčín, 1993, s. 344- 345. ISBN 80-05-01114-8.

⁷ KOVÁCS, ref. 3, s. 111.

⁸ HUČKOVÁ, Marta. *Július Bartfay lyrik, ktorý prebásňoval skutočnosť : Katalóg vydaný pri príležitosti 120. výročia narodenia autora k retrospektívnej výstave - Salón Nitrianskej galérie 23. júl - 31. august 2008*. Nitra : Nitrianska Galéria, 2008, s. 11. ISBN 978-80-85746-40-2.

V období prvej svetovej vojny vznikli aj pomníky, respektíve pamätné miesta, spojené s osobou cisára a kráľa Františka Jozefa I. Väčšinou išlo o kaplnky umiestnené pri vojenských lazaretoch, ktoré mali symbolické napojenie na pamiatku padlých. Jedna z takých bola i kaplnka postavená v Košiciach.⁹ S tematikou kaplniek úzko súvisia aj lurské jaskyne obsahujúce tabuľky s prosbou alebo poďakovaním za prežitie alebo vyličenie sa zo zranenia spôsobeného vojnou. Jednou z takých je lurská jaskyňa na Hlbokej ceste v Bratislave.¹⁰

Po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie sa ako jediné pozitívum vojny vyzdvihoval vznik samostatnej Československej republiky. Verzia oficiálnej zložky historickej pamäti znela: preč so všetkým, čo je rakúske, všetkým, čo súviselo so starým režimom. Týkalo sa to i armády. Už roku 1919 bolo zakázané nosenie starých vojenských vyznamenaní a rádov, zrušili sa staré vojenské oslavy a sviatky, takisto sa nesmeli utvárať žiadne veteránske spolky. Základnými nositeľmi nových armádnych tradícií v Československej republike sa stali legionári. Legionárska tradícia sa stala trvalou súčasťou československých štátnych ideí a na jej dodržiavanie a ďalšie budovanie sa veľmi pozorne dohliadalo.¹¹ Týkalo sa to aj pomníkov padlým.

Na druhej strane vyvstala otázka, čo s tisícmi mŕtvych a nezvestných otcov a synov bojujúcich v c. a k. armáde alebo vo vlastibranách. Režim ich určite nemohol označiť za hrdinov (alebo za padlých hrdinov), rovnako tak nemohol povedať, že padli za vlasť či domovinu alebo niečo podobné. Boli to jednoducho padlí vo vojne. Pre ľud to však boli muži, ktorí chýbali ich rodinám. A bolo ich rozhodne viac ako padlých legionárov. Veď len zo Slovenska sa vojny zúčastnilo viac ako 400 000 mužov, z nich 70 000 sa domov nevrátilo.¹² Široké vrstvy obyvateľstva zhmotnili svoj smútok a potrebu uctenia pamiatky práve v pomníkoch padlým. Prvorepublikové pomníky padlým začali vznikať prakticky hneď po skončení vojny a boli ich desiatky. Kontinuita s pomníkmi vybudovanými v čase Uhorska ostala len v oblastiach s prevahou maďarskej menšiny.

Impulz na výstavbu pomníkov padlým v čase prvej republiky vyšiel síce zdola, ale nemožno ich považovať za výhradný produkt pôsobenia širokých mas obyvateľstva. Napriek tomu, že išlo o padlých v rakúsko-uhorských armádach, československý štát uctenie ich pamiatky jednoducho nemohol úplne ignorovať. Jednou z možností bola účasť nových československých elít na udalostiach spojených s pomníkmi. Prvorepublikové organizácie ako *Sokol* či *Orol* boli pravidelnými účastníkmi slávností odhalenia. Prichádzali i členovia legionárskych organizácií a najmä v tridsiatych rokoch stále častejšie i československá armáda. Štát taktiež napríklad organizoval verejné súťaže umeleckých návrhov na pomníky (čím sa snažil o udržanie istej umeleckej úrovne pomníkov).

Pomníky padlým vznikali kontinuálne počas celého obdobia prvej republiky. Najviac ich však vzniklo pri príležitosti osláv desiateho výročia vzniku Československej republi-

⁹ JUHÁSZ, ref. 1., s. 50-51.

¹⁰ HALKO, Jozef. *Dejiny lurskej jaskyne na Hlbokej ceste v Bratislave*. Bratislava : Lúč, 2005, s. 21-25. ISBN 80-7114-510-6.

¹¹ KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan. *Válka a armáda v českých dejinách, sociohistorické črty*. Praha : Lidové Noviny, 2008, s. 151-164. ISBN 978-80-7106-953-9.

¹² HRONSKÝ, Marián. Mobilizácia rakúsko-uhorskej armády a účasť Slovákov na bojiskách. In KOVÁČ, Dušan (ed). *Slovensko v dvadsiatom storočí: Prvá svetová vojna*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2008, s. 34. ISBN 978-80-224-1014-4. K počtom padlých: Dav, 5, 1932, č. 6, s. 77.

ky.¹³ S tým súvisí aj najčastejší dátum odhalenia. Zatiaľ čo u západných dohodových štátov sa pamiatka padlých pripomínala na Deň víťazstva 11. novembra, v Československu dominoval 28. október. Pietne spomienky sa konali aj pri príležitosti sviatku všetkých svätých. Z hľadiska ikonografie pomníkov dominovali motívy piety v kombinácii s postavami (sochami) padlých vojakov a pomníkové stĺpy.¹⁴

V ére vojnovkej Slovenskej republiky vznikali pomníky padlým v menšej miere. Ľudácky režim sa sústredil najmä na uctenie vlastných mŕtvych vojakov, no vzhľadom na celkový malý počet odhalených pomníkov, jeho predstavitelia sa na odhalení pomníkov padlým v prvej svetovej vojne zúčastňovali.

Po druhej svetovej vojne a nástupe komunistickej diktatúry vznikali nové pomníky sporadicky. Naopak, na väčšinu existujúcich pomníkov bola umiestnená tabuľa s menami padlých v druhej svetovej vojne. Niektoré symboly, ako napr. podobizne M.R. Štefánika, boli odstránené, pribudli však napríklad päťcipe hviezdy. Po roku 1989 sa budovanie pomníkov obnovilo. V prvom rade išlo o oblasti južného Slovenska s majoritným obyvateľstvom maďarskej národnosti (napr. Kľúčovec 1991, Brestovec 1994, Bajč 1997). V poslednom desaťročí obnovujú pomníky padlým viaceré obce na Slovensku, ba dokonca pribudli aj viaceré nové. Roku 2009 bol napríklad odhalený napokon nový pomník padlým v prvej svetovej vojne v oravskom Babíne. V auguste 2014 boli odhalené hneď dva nové pomníky padlým na Orave – v obciach Oravská Polhora a Rabča.¹⁵

Počet pomníkov na Slovensku je relatívne veľký, i keď presné číslo sa neodvážim určiť, a pravdepodobne sa určiť presne nedá. Neexistuje zoznam alebo súhrn, ktorý by mapoval všetky pomníky padlým v prvej svetovej vojne. Evidovaný je len fragment (asi 60) zo súhrnného počtu súpisu pomníkov, ktoré sú označené ako pamiatka. Presný počet sa nedá reálne zistiť z viacerých dôvodov. Viaceré pomníky tohto druhu už neplnia svoj pôvodný účel, poprípade netvorí priestor na prezentáciu historickej pamäti.¹⁶ Ďalším dôvodom je občas až excentrická poloha jednotlivých pomníkov komplikujúca evidenciu. Iné pomníky boli jednoducho zlikvidované alebo neudržiavané až prestali „fungovať“ ako pomníky.¹⁷ Keďže nie som schopný stanoviť presný počet pomníkov, budem pracovať s pomníkmi, ktorých existenciu som zaevidoval.¹⁸

¹³ V tomto roku boli odhalené napríklad pomníky v Hontianskych Nemcoch (okres Krupina), v Rači a Lamači (okres Bratislava), Dechticiach (okres Piešťany), Lemešanoch (okres Prešov), Osuskom (okres Senica), Špačinciach (okres Trnava), v Šulekove (okres Trnava), Trenčianskych Tepliciach, Partizánskej Ľupči (okres Liptovský Mikuláš), Trenčianskych Biskupiciach (okres Trenčín), v Lipanoch atď.

¹⁴ K ikonografii viac: BABJÁK, Juraj. Pomníky padlým v prvej svetovej vojne. In *Pamiatky a múzea, revue pre kultúrne dedičstvo*, roč. 61, 2012, č. 2, s. 23–28. ISSN 1335-4353.

¹⁵ Pomník padlým odhalili po 91 rokoch. In *Sme*, 16. 8. 2009. ISSN 1335-4418. Dostupné online: <<http://orava.sme.sk/c/4968252/pomnik-padlym-odhalili-po-91-rokoch.html>>

¹⁶ Ide napríklad o centrálnu križu na cintorínoch, pôvodne budované aj ako istý druh pomníka padlým.

¹⁷ V tomto prípade je zaujímavé sledovať pomníky padlým vystavané Karpatskými Nemcami. Viaceré z nich dodnes stoja, no keďže potomkovia padlých boli po druhej svetovej vojne odsunutí, chátrajú, respektíve strácajú svoju pôvodnú funkciu. Niektoré sú udržiavané nemeckým čiernym krížom, nemeckou armádou alebo iným spolkom. Po sto rokoch vnukovia splnili sen svojim dedom. In *Sme* 6.8.2014 ISSN 1335-4418, dostupné online: <<http://orava.sme.sk/c/7316690/po-sto-rokoch-vnu-kovia-splnili-sen-svojim-dedom.html>>

¹⁸ Ide o skupinu asi 400 pomníkov padlým, nachádzajúcich sa vo všetkých okresoch Slovenskej republiky.

V nasledujúcej časti sa budem zaoberať analýzou pomníkov padlým na základe jedného z vonkajších znakov, a to umiestnenia, resp. urbanistického situovania.

Poloha pomníkov padlým je prvým dôležitým meradlom, podľa ktorého je ich možné klasifikovať. Samozrejme, ak hovorím o polohe, mám na mysli polohu z hľadiska lokality v rámci celého Slovenska, ale i umiestnenia v rámci obce. Z hľadiska celoslovenskej lokalizácie pomníkov môžem konštatovať, že pomníky padlým v prvej svetovej vojne sa na území dnešného Slovenska nenachádzajú homogénne či rovnomerne. Niektoré oblasti či kraje sú na pomníky bohatšie, iné zasa chudobnejšie. Vo všeobecnosti môžem vysloviť záver, že v smere zo západu na východ Slovenska počet pomníkov klesá. Pri neexistencii zoznamov a iných relevantných informácií som pri tomto tvrdení vychádzal z vlastných výskumov. Napríklad vo väčšine východoslovenských menších miest sa pomník nenachádza – pomníky sú v Giraltovciach, v Strážskom, ale napríklad Košice, Prešov, Sabinov, Trebišov, Michalovce, Sobrance, Stropkov, Svidník klasický pomník padlým nemajú. Niektoré oblasti, ako napríklad Spiš, sú na výskyt pomníkov bohatšie, iné menej. Celkový výskyt pomníkov na východnom Slovensku súvisí s viacerými faktormi. Skutočnosť, že v zime počas rokov 1914/1915 bol východ Slovenska bezprostredne ohrozený samotnou prvou svetovou vojnou a ruská armáda obsadila viaceré východoslovenské mestečká, by mala dokazovať opačné tvrdenia. Avšak práve bezprostrednosť vojny (a to aj po roku 1915) spôsobila, že sa pozornosť upriamila skôr na vojenské cintoríny, ktorých je na východe Slovenska pomerne dosť. Len pre príklad v okrese Snina bolo vybudovaných 34 vojenských cintorínov, alebo len v Medzilaborciach je 7 cintorínov viažucich sa k prvej svetovej vojne.¹⁹ Vojenské cintoríny supľujú pomníky napríklad aj v Prešove, Bardejove alebo Humennom.²⁰ V Spišskej Novej Vsi vojenský cintorín nahrádzal úlohu pomníka padlým v plnom rozsahu. Mesto v súčinnosti s druhou horskou brigádou na cintoríne pri príležitosti sviatku všetkých svätých pravidelne organizovalo pietnu slávnosť.²¹

Ďalším dôvodom je určite nedostatok finančných prostriedkov, ktorý bol však najmä v období krátko po vojne spoločným znakom celého Slovenska. Zaujímavé je, že ani na juhovýchodnom území Slovenska s prevahou maďarsky hovoriaceho obyvateľstva mnoho pomníkov nenachádzame. Môže to súvisieť s menšou národnou uvedomelosťou Slovákov na východnom Slovensku a relatívnou vžitosťou uhorského prostredia, najmä, v porovnaní so západom. Juhozápadné maďarsky hovoriace oblasti sú na pomníky bohaté, pričom tie si zachovávajú vlastné nacionálne špecifiká (v podobe ikonografie). Ich výskyt kopíruje etnickú hranicu slovensko-maďarského osídlenia.²² Na východnom Slovensku (v oblasti Východo-

¹⁹ PETROVÁ, Mária. Vojenské hroby a cintoríny v okrese Snina. In FEDIČ, Vasil – HUSTÁK, Svätopluk (eds.). *Prvá svetová vojna, boje v Karpatoch: zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie: Humenné, 6. decembra 2007*. Humenné : Jana Fedičová - REDOS 2007, s. 42. ISBN 978-80-969233-5-9.

²⁰ DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny. Cintoríny v okresoch Humenné a Medzilaborce, Diel I*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2008. ISBN 978-80-969233-8-0. Pozri tiež MIKITA, Mirón – SLEPCOV, Igor – HRKĽOVÁ, Agáta – BACHURA, Slavomír. *Prvá svetová vojna: pozabudnuté cintoríny*. Svidník : Regionálna rozvojová agentúra Svidník, 2005, s. 70-101. ISBN 80-967898-8-0.

²¹ *Slovenské hlasy*, roč. 11, č. 48 z 9. 11. 1929, s. 4.

²² Čiara začína v bratislavských štvrtiach (v minulosti samostatných obciach) – Podunajské Biskupice a Vrakuňa, pokračuje za Bratislavou pri koryte Dunaja v Hamuliakove, v Dunajskej Lužnej, cez Malinovo a Štvrtok na Ostrove, na sever k Tomášovu, na Senec. Stáča sa na východ k Sládkovičovu

doslovenskej nížiny) nič podobné nie je. Menšinové maďarské obyvateľstvo, teda podľa môjho názoru, nemalo natoľko silnú potrebu brániť sa pred novými slovenskými elitami ako v iných častiach južného Slovenska.

Svoju úlohu zohral i fakt, že východné Slovensko bolo svedkom veľkých a krvavých vojenských operácií počas druhej svetovej vojny. Duklianský priesmyk, miesto významných bojov už počas prvej svetovej vojny, sa roku 1944 stal miestom bitky ústiacej do postupného obsadzovania Slovenska Červenou armádou. A práve pomníky padlým červeno-armejcom, vystavané najmä po roku 1948 na východnom Slovensku, dominujú.

Pre úplnosť musím dodať, že na východnom Slovensku je niekoľko pomníkov vystavaných na pamätných miestach bojov. Napríklad v bývalej obci Veľká Poľana, ktorá bola vysídlená v roku 1980 pri stavbe priehrady Starina, sa zachovala rotunda pripomínajúca pamiatku padlých vojakov počas bojov v Karpatoch. Pomník padlým v Giraltovciach (socha leva ležiaca na vojenskej štandarde) pôvodne odkazoval na odrazenie útoku ruskej armády vojskami rakúsko-uhorských armád v roku 1915.

Stredné Slovensko je napriek Slovenskému národnému povstaniu, ktorého bolo centrom, na pomníky padlým v prvej svetovej vojne relatívne bohaté. Samozrejme, dôležitú úlohu tu zohráva hornatý terén, ktorý celú strednú časť Slovenska rozdeľuje na menšie oblasti zachovávajúce si svoje špecifiká. Paradoxne oblasťou s väčším výskytom pomníkov padlým v prvej svetovej vojne je okolie Banskej Bystrice, teda samotné srdce povstaleckého územia roku 1944. Tak napríklad v blízkosti mesta sa pomníky nachádzajú v Hornej a Dolnej Mičinej, Sliači, Slovenskej Lupči. Menší počet pomníkov nájdeme na Liptove, Orave a Kysuciach. Vyplýva to z horšej ekonomickej situácie obyvateľstva týchto regiónov. Potvrdzuje to aj fakt, že jestvujúce pomníky sú väčšinou skromné a ich umelecké stvárnenie je jednoduché.

Najviac pomníkov padlým v prvej svetovej vojne sa nachádza na západnom Slovensku, kde existujú lokality či okresy doslova pomníkmi presýtené. Napríklad v Pezinskom, Piešťanskom alebo Malackom okrese nájdeme len málo obcí bez pomníka. V Pezinskom okrese je v podstate len 5 takých obcí, zo súhrnného počtu 17, v ktorých sa pomník padlým nenachádza. Veľmi bohaté na pomníky padlým je aj juhozápadné Slovensko, oblasť s prevahou obyvateľov maďarskej národnosti. Zvýšené množstvo pomníkov na západe súvisí, podľa môjho názoru, s vyššou národnou uvedomelosťou Slovákov, ale i Maďarov, v tejto časti Slovenska. Najmä v národnostne zmiešaných oblastiach bola výstavba pomníka padlým mnohokrát jedným zo znakov prezentácie moci alebo akési ľudové referendum lojálnosti republike. Západné Slovensko bolo miestom dislokácie dvoch jednotiek, resp. peších plukov c. a k. armády – 72. bratislavského a 71. trenčianskeho s najvyšším percentuálnym zastúpením vojakov slovenskej národnosti.²³ A tak platí, že na väčší počet padlých pripadá i väčší počet pomníkov.

Pomníky padlým v prvej svetovej vojne sa nachádzajú v obciach každého typu a veľkosti. Bratislava (aj s prímestskými štvrťami), ako najväčšie mesto na Slovensku, si vďaka svojej multietnicite a excentrickej polohe zachovávala isté špecifiká, avšak pomníkov tohto druhu som pri svojom výskume v meste a mestských častiach našiel až pätnásť (a ďalšie

na Dlhú nad Váhom a Trnovec nad Váhom. Ďalej na Jatov (okres Šaľa) cez Tekovské Lužany (okres Levice) na Želiezovce až k toku Ipľa k Ipeľskému Sokolcu.

²³ DANGL, Vojtech. Národnostná problematika v rakúsko-uhorskej armáde a Slováci. In *Československý časopis historický*, roč. 24, 1976, č.6, s. 868-869. ISSN 0045-6187.

množstvo iných artefaktov). Košice ako druhé najväčšie mesto v súčasnosti, klasický pomník padlým v prvej svetovej vojne nemajú. Na verejnom cintoríne bol roku 1983 po likvidácii starých vojenských hrobov odhalený pomník padlým v prvej svetovej vojne s pamätnou tabuľou pripomínajúci miesto, kde boli pochovaní.²⁴ Klasický pomník padlým nenájde ani v Prešove, druhom veľkom meste východu. V Nitre, štvrtom najväčšom meste Slovenska, sa pomník nachádza v mestskom parku pod Nitrianskym hradom. Vo všeobecnosti je zaujímavé, že väčšina väčších slovenských miest (do 30 000 obyvateľov) pomník padlým v prvej svetovej vojne nemá (na rozdiel od pamätníka oslobodenia Červenou armádou). V niektorých prípadoch sa pomník nachádza len v niektorej z jeho mestských častí, v minulosti samostatných obciach, ako napríklad v Banskej Bystrici v časti Rudlová.²⁵ Z tohto hľadiska je zaujímavé pozorovať výskyt pomníkov padlým v Trenčíne, v meste s tradičnou vojenskou posádkou. V samotnom meste sa nachádza pomník účastníkom vojenskej vzbury v Kragujevci, orientovaný na oslavu slovenských vojakov, ktorí sa vzbúrili proti režimu a vojne. Klasický pomník padlým v prvej svetovej vojne ale v súčasnosti v Trenčíne nenájde.²⁶ Majú ho však takmer všetky trenčianske mestské časti, ktoré v minulosti bývali samostatnými obcami – Kubra, Opatová, Istebník, Trenčianske Biskupice, Záblatie či Orechové. Podobne je tomu aj v Žiline, kde sú pomníky padlým v mestských častiach Budatín a Žilinská Lehota.

Z väčších slovenských miest pomník padlým nájdeme ešte napríklad v Trnave, Prievidzi, Rožňave a Malackách. Ak sa však pozriem na lokalizáciu pomníkov z hľadiska veľkosti obce očami obdobia medzivojnovnej Československej republiky, môžem konštatovať nasledujúce. Pri zohľadnení výsledkov sčítania obyvateľstva z rokov 1921, 1930 a 1940 sa v prípade Bratislavy a Košíc, dvoch najväčších miest územia Slovenska, nič nezmenilo. Treťou v poradí bola roku 1921 Nitra so súhrnným počtom 19 180 obyvateľov, ktorá, ako som spomínal, pomník vystavala.²⁷ Ďalším veľkým mestom boli Nové Zámky. Pomník padlým v prvej svetovej vojne sa tu nenachádza. V meste však v priebehu rokov vyrástli hneď dva pomníky padlým počas bojov s maďarskými boľševikmi roku 1919. Trnava, kto-

²⁴ KOLIVOŠKOVÁ, Elena. *Pamätné tabule mesta Košice*. Košice : Verej. kniž. J. Bocatia, 1996, s. 24. ISBN 80-88687-11-X. Prvorepublikové Košice mali z hľadiska budovania nových pomníkov všeobecne komplikovanú situáciu. Nové československé vládnuce elity celkom logicky podporovali vznik niektorých pomníkov, ako napríklad pomníka M. R. Štefánika (odhalený 1929), sochy Sv. Václava či tzv. Československého stĺpu, čím chceli jednoznačne vytvoriť nové miesta stretávania prero republikových občanov mesta. Ak by aj v meste prebiehali snahy o vytvorenie pomníka padlým, obyvateľstvo maďarskej národnosti by pravdepodobne požadovalo opatrit' ho maďarskými nápismi, čo bolo pre Čechov a Slovákov neprijateľné.

²⁵ Okrem spomínaného pomníka, ktorý bol však budovaný aj ako pomník M. R. Štefánika, sa v Banskej Bystrici, časti Majer, nachádza aj pomník 48 čs. neznámym vojakom, 35. pešieho pluku z Foligna. Ide však o legionársky pomník venovaný vojakom padlým roku 1919 v boji proti maďarským boľševikom. Viac: DONOVÁLOVÁ, Katarína (Ed.). *Pamätníky a pamätné tabule Banská Bystrica*. Banská Bystrica : Verejná knižnica Mikuláša Kováča v Banskej Bystrici, 2009, s. 142. ISBN 978-80-88783-47-3.

²⁶ V roku 1916 bol na hradnej skale vedľa dnešného hotela Tatra vytesaný reliéf Hungárie. V rokoch 1921-1922 bol reliéf nahradený vyobrazením z Bratstva od Aloisa Jiráka, konkrétne postavou Jána Jiskru z Brandýsa. Tým ako pamätné miesto padlých prestal plniť svoju pôvodnú funkciu. Pozri: HABL, ref. 6, s. 344-345.

²⁷ ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds). *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : Veda, 2004, s. 493-544. ISBN 80-224-0795-X.

rá v priebehu dvadsiatych rokov Nové Zámky v počte obyvateľov predbehla, vystavala pomník roku 1929. Komárno, v ktorom žilo okolo 20 000 obyvateľov, prevažne maďarskej národnosti, pomník padlým v súčasnosti nemá (možno povedať, že ho supluje vojenský cintorín z prvej svetovej vojny).²⁸ Z väčších prvorepublikových miest stojí za zmienku Ružomberok, ktorý plánoval vystavať pomník padlým ako súčasť mauzólea Andreja Hlinku, no nakoniec sa uspokojil „len“ s pamätnou tabuľou.²⁹

Z týchto faktov vyplýva, že pomníky padlým v prvej svetovej vojne sú spojené najmä s menším dedinským prostredím. Mestské anonymné prostredie neumožňovalo dostatočne realizovať osobnú spomienku na padlých. Keďže vo väčších mestách často (najmä v dvadsiatych rokoch) dominovalo maďarské alebo nemecké obyvateľstvo, stávalo sa, že pri snahe vystavať pomník nastal spor o jeho charakter, čo samotnú výstavbu komplikovalo. Napríklad v Bratislave, výstavba pomníka padlým na Murmanskej výšine bola v rukách menšinového (inak v meste dlhodobo pôsobiaceho) sochára Aloisa Rigeleho. Podľa článku v *Slovenskom denníku* bol pomník postavený do protikladu k náhrobku v roku 1918 popravených Jána Škapíka a Martina Jurzu na Slávičom údolí a, okrem iného, sa v ňom uvádza: „bratislavskí iredentisti sa tešia, že bude to (pomník na Murmanskej výšine, pozn. J. B.) náhrada za pomník Márie Terézie zo stredu mesta z r. 1921...“³⁰ Tvrdenie odkazovalo na použitie stavebného materiálu zo spomínaného zničeného monumentu na výstavbu pomníka, no na druhej strane naznačovalo vzťah československých elít k nemu.

Vo všeobecnosti pre každé väčšie či menšie mesto na Slovensku platili špecifické motívy a podmienky pre výstavbu pomníka padlým v prvej svetovej vojne.

Pomníky padlým sa nachádzajú, aj z dnešného pohľadu, v okresných mestách strednej veľkosti. Ide napríklad o pomníky padlým v Senci, Malackách, Pezinku, Dolnom Kubíne, Seredi, v Šali atď. Pomníky padlým sú aj v menších mestechkách (nie okresných) ako Svätý Jur, Sládkovičovo, Turzovka, Rajecké Teplice, Liptovský Ján, Strážske atď. Najdôležitejšie pre historickú pamäť obyvateľstva sú však pomníky v malých obciach a dedinách. Na ich príklade je najlepšie vidieť, ako hlboko sa zapísala prvá svetová vojna do „kolektívnej pamäti“ malého spoločenstva ľudí. Niekedy je až prekvapujúce, aké malé obce svoj pomníček vystavali. V niektorých prípadoch sa spojilo niekoľko menších obcí a vystavali jeden spoločný pomník (v prvom rade z ekonomických dôvodov). Napríklad v oravskej obci Habovka je umiestnená pamätná tabuľa s menami padlých z obcí Habovka, Oravský Biely Potok a Zuberec.

Pri analýze pomníkov z hľadiska ich polohy v samotnej obci je najfrekvencovanejším miestom osadenia pomníka kostol a jeho blízke okolie. Z tohto hľadiska je najdôležitejšia veľkosť obcí. Vo väčších mestách a na hlavných námestiach pri centrálnych kostoloch pomníky padlým v prvej svetovej vojne nenájdeme. Frekvencované mestské body boli už v období prvej republiky „obsadené“ pomníkmi vystavanými v minulosti, najmä v období baroka. Po prevrate roku 1918 boli viaceré „nepohodlné“ pomníky a sochy odstraňované

²⁸ V Komárne bol pomník padlým v bojoch s Maďarskou republikou rád. Okrem toho existovali pamätné tabule s menami padlých v kostoloch. Ďalej možno predpokladať, že pomník padlým pre obyvateľstvo maďarskej národnosti suploval pomník v maďarskom Komárome. V čase pripojenia južných oblastí Slovenska k Maďarsku na základe Viedenskej arbitráže, bol vystavaný pomník padlým príslušníkom 12. pešieho pluku c.a k. armády, po 2. svetovej vojne a obnovení Československa bol pomník zničený.

²⁹ *Slovák*, roč. 22, 29. 10. 1939, s. 3.

³⁰ *Slovenský denník*, 13. 9. 1925, s. 2.

a v priebehu nasledujúcich dvoch desaťročí nahradzované prorepublikovými artefaktmi a symbolmi. Pomníky padlým medzi ne však prvoplánovo nepatrili. Oficiálna historická pamäť štátu ich niekedy odsunula na menej frekventované body v mestách. Boli odhaľované najčastejšie v parkoch a v blízkosti centier alebo na bočných komunikáciách a križovatkách. Ako príklad možno uviesť pomník v Novom Meste nad Váhom, situovaný do mestského parku, ktorý síce leží v širšom centre, no nie je natoľko frekventovaný, ako napríklad Námestie slobody či ulica Československej armády. Podobne je umiestnený i pomník v Trnave, situovaný taktiež na začiatku parku pod mestskými hradbami. Napriek pomerne veľkej mobilizácii trnavskej spoločnosti (pri jeho výstavbe), a taktiež náklonnosti naprieč celým mestským etnickým spektrom, nebol pomník umiestnený na najfrekventovanejšom mieste.³¹ Asi najzreteľnejším príkladom umiestnenia pomníka mimo centra je Pomník padlým na Murmanskej výšine v Bratislave. Po roku 1918 museli viaceré pomníky v rámci slovakizovania verejných priestranstiev z centra zmiznúť a nahradili ich nové. Priamo v srdci mesta vyrástla nová socha Hviezdoslava nahradiac presunutú Hummelovu bustu, súsošie Márie Terézie na dnešnom Štúrovom námestí vystriedala najprv maketa a napokon na sklonku prvej republiky i originál Štefánikovho pomníka. Ale pre pomník padlým sa miesto podľa všetkého v centre nenašlo. Naopak, mesto ho umiestnilo do blízkosti starej rozhladne na Murmanskej výšine, na menej dostupnom mieste v Bratislave.

V menších mestečkách či veľkých obciach (od 5 000 do 10 000 obyvateľov) sú pomníky umiestnené v absolútnom centre. Najčastejšie priamo pri kostole, či už v jeho areáli alebo v jeho bezprostrednej blízkosti – v Starej Turej (okres Myjava), Gbeloch (okres Malacky), Senci alebo Beluši (okres Púchov). Druhou, o niečo menej rozšírenou alternatívou, je umiestnenie na cintoríne napríklad v Limbachu (okres Pezinok), vo Svätom Jure (okres Pezinok), v Senici sa nachádza pomník pri kostole aj na cintoríne. V prípade umiestnenia na cintorínoch vzniká problém s identifikáciou pomníka, buď ako samostatne stojaceho objektu alebo vojenského hrobu.

V dedinách a malých obciach sa až v 80 percentách skúmaných prípadov pomník nachádzal v blízkosti kostola. V niekoľkých prípadoch sa nachádza pamätná tabuľa s menami padlých na stene kostola (Trenčín – Kubra, Bratislava – Vajnory, Čičov), či v jeho vnútri, ako napríklad v Modranoch (okres Komárno), v Bátovciach a Pukanci (obe v okrese Levice). Takýto druh zobrazenia je na našom území rozšírený najmä na dolnom Pohroní, Poiplí alebo na Gemeri – pričom je zaujímavé, že ide vo veľkej väčšine o evanjelické kostoly. Umiestnenie pomníka do stredu a sociálneho centra obce – kostola, odzrkadľuje dôležitosť vnímania pomníkov padlým pre obyvateľov obce. Prostredie kostola vytvorilo intímnejšie prostredie, dôležité pri uctení pamiatky padlých. Pomník sa pre svoje umiestnenie stal v malých obciach ďalším novým centrom obce, na ktoré boli obyvatelia obzvlášť citliví. Veď aj v súčasnosti pri každom cirkevnom sviatku ľudia k pomníkom kladú kvety a vence, zapalujú sviece. Či sa pomník nachádza pred alebo za kostolom, v jeho vnútri, po jeho

³¹ Záujmom organizátorov výstavby pomníka padlým v Trnave bolo, aby autorom bol sochár Ján Koniarek, a preto vyvinuli pomerne rozsiahlu aktivitu na zháňanie potrebných financií. Organizovali napríklad tzv. kvetinový deň, keď miestne ženy predávali kvety zo svojich záhrad. Taktiež bola organizovaná promenádna slávnosť, či priateľský futbalový zápas, pričom výťažok z týchto akcií išiel na náklady výstavby pomníka. Na verejnej zbierke a akciách sa zúčastnili aj neslovenskí obyvatelia Trnavy. Viac: Archív SNG, f. Ján Koniarek, Zápisnice zo zasadania Výboru pre postavenia pomníka padlým v Trnave, šk. 3A.

stranách, či na stenách plotu, ľudia cítia potrebu sa o pomník starať, akoby bol súčasťou samotného kostola. V niektorých prípadoch dokonca preberala zodpovednosť za starostlivosť o pomník fara. Pri umiestňovaní pamätných tabúl do priestorov kostola bolo dôležité aj to, že išlo o priestor, ktorý vlastnila konkrétna cirkev. Najmä v národnostne zmiešaných oblastiach občania maďarskej národnosti „ukrývali“ tabule do kostolov, čo im umožnilo prezentovať symboly alebo nápisy (v niektorých prípadoch sa vďaka umiestneniu v kostole podarilo realizovať samotnú tabuľu), pre československé, resp. slovenské verejné priestranstvo takpovediac neprijateľné. Zaujímavé je napríklad zobrazenie Turula na pamätných doskách umiestnených v kostoloch reformovanej cirkvi, ako napríklad v Modranoch (okres Komárno), kde drží v zobáku stuhu s maďarskou trikolórou

Menej rozšírenými možnosťami umiestnenia pomníkov v malých obciach sú križovatky ciest – Zlaté Klasy (okres Senec) alebo Hranovnica (okres Poprad). Ide najmä o rozľahlejšie sídla, kde domy nie sú koncentrované pozdĺž jednej, prípadne dvoch ulíc. Inými priestranstvami sú námestia, ako napríklad v Stupave (okres Malacky) či v Prievaloch (okres Senica), priestory pred miestnymi úradmi (Viničné), školami (Sládkovičovo, Dechtice), parčíky (Želiezovce, Heľpa), hlavné ulice (Smolenice).

Poloha pomníkov v obci bola a je závislá od viacerých faktorov. Aj keď vo vidieckom prostredí pôsobia špecifické urbanistické riešenia, mnohokrát svoju rolu pri umiestnení pomníka zohrala pragmatická stránka veci. Najlogickejšim umiestnením je, samozrejme, prostredie v blízkosti kostola, no v mnohých prípadoch bol priestor pred kostolom prehustený sochami, stĺpmi a pomníkmi z minulosti. Časté sú sochy svätého Jána Nepomuckého, piety a rôzne sochy svätých vybudované obyvateľmi z vďaka za prežitie živelných katastrof. V maďarsky hovoriacom prostredí sa pravidelne objavujú drevené ornamentálne stĺpy – kopije vystavané na oslavu príchodu starých Maďarov do Karpatskej kotliny. Špecifická situácia nastáva v obciach s konfesionálne zmiešaným obyvateľstvom, kde sa nachádza niekoľko kostolov. V tomto prípade bol pomník veľakrát umiestnený inam. Pekným príkladom je obec Pribeta v Komárňanskom okrese, kde sa nachádzajú kostoly dokonca tri – katolícky, pre veriacich augsburského vierovyznania a kalvínsky. Pomník padlým je umiestnený mimo všetkých troch kostolov, pred budovou školy v obci.

Napriek tomu, že na Slovensku nerozlišujeme veľa druhov sídiel, isté výsledky výskytu pomníkov padlým v závislosti od zamerania obce (ktoré mohlo ovplyvniť výstavbu pomníka) je možné konštatovať. Tak napríklad pomník padlým sa nachádza vo viacerých kúpeľných mestách na území Slovenska. Súvisí to s prosperitou týchto miest a ochotou kúpeľných domov, obcí, ako aj menších podnikateľov, prispieť do verejnej zbierky. Či už v Trenčianskych alebo Rajeckých Tepliciach je pomník padlým dôležitou časťou kúpeľnej promenády. Pomník padlým je aj v Piešťanoch, Smrdákoch, Sliači či Bardejove. U iných typov miest, ako napríklad vinohradníckych alebo banských, nezohrávalo ich zameranie pri výstavbe veľkú rolu. V podstate platilo, čím bohatšia obec, tým bola väčšia pravdepodobnosť výstavby pomníka padlým (aj keď aj v tomto prípade existujú výnimky).

Polohu vo svojej podstate ovplyvňovalo aj konfesionálne rozdelenie obce. To sa, samozrejme, takisto premietalo do výstavby, prípadne charakteru pomníkov padlým. Zo zoznamov mien padlých uvedených na pomníkoch môžeme usudzovať, že väčšina pomníkov na území so slovenskou majoritou je nadkonfesionálna. V zoznamoch sú uvádzané rovnako tak mená židovské, ako aj kresťanské. Rovnako tak sa na slávnostiach organizovaných pri pomníkoch padlých zúčastňovali katolícke, ako aj evanjelické spolky. Nadkonfesionálnosť však neplatila bezvýhradne. V obci Neded (okres Komárno) sa nachádzajú dva pomníky – jeden kalvínsky

a druhý katolícky. Rovnako tomu je v meste Pukanec (okres Levice), kde sa nachádzajú dve tabule s menami padlých. Prvá z nich je v evanjelickom kostole a logicky obsahuje len mená padlých evanjelikov, v neďalekom katolíckom kostole je umiestnená druhá tabuľa s menami padlých katolíkov. Na pomníku v obci Selice (okres Šaľa) sú len mená kalvínskych padlých vojakov (pričom v obci žije dnes katolícka väčšina). V kalvínskom kostole v obci Tekovský Hrádok je umiestnená tabuľa taktiež len s menami padlých kalvínskych veriacich. Väčšie židovské komunity si taktiež niekedy uctili pamiatku padlých samostatne. V roku 1938 odhalili na židovskom cintoríne v Leviciach pomník padlým židovským vojakom.³²

V národnostne zmiešaných oblastiach platili isté špecifiká. Československé elity boli príznačne opatrné v povolení budovania „menšinového“ pomníka v meste, v ktorom sa snažili etablovať. Dobrým príkladom sú už spomínané Košice. V Bratislave bola problematika nápisov (v ktoromkoľvek jazyku) a nacionálnej symboliky vyriešená šalamúnsky. Pomník padlým na Murmanskej výšine je označený len letopočtami 1914 – 1918 a sochami levov, respektíve levíc. Levice – strážkyne hrobky sú pomerne neutrálnym (nadmárodným) symbolom. Pre úplnosť dodám, že v Bratislave na Zámockej ulici bol vybudovaný pomník padlým aj s menoslovom padlých v nemčine, resp. maďarčine (pôvodne určený len pre padlých obyvateľov dvoch bratislavských štvrtí). Vo Svätom Jure, obci s nemeckou menšinou, sa nachádzajú pomníky dva. Jeden nemecký (opätrený nemeckými nápismi) na nemeckom cintoríne, druhý monumentálnejší slovenský nachádzajúci sa rovnako na cintoríne, avšak slovenskom. Podobné národnostné rozdelenie padlých platilo aj v neďalekej Modre. Mená padlých evanjelických farníkov nemeckej národnosti sú vytesané na pamätnej tabuli v nemeckom protestantskom kostole. Padlých evanjelikov slovenskej (resp. československej) národnosti si uctili pozostalí podobnou tabuľou v kostole.³³

Pri zhrnutí faktov týkajúcich sa polohy pomníkov platí nepísané pravidlo, že čím menšia obec, tým je pomník umiestnený bližšie k centru. Jednoznačne dominuje poloha pri kostole, čiže v centre diania obce – keďže samotný kostol nie je veľmi často postavený v geografickom centre obce. V prípade, že sa pomník nenachádza pri kostole, s najväčšou pravdepodobnosťou ho nájdeme na cintoríne alebo pri dôležitom bode v obci.

Veľmi dôležitou súčasťou pomníkov padlým sú nápisy. Umiestnenie nápisu na pomník súvisí so snahou obyvateľov obce, prípadne autora dať mu istý zmysel, respektíve usmieriť jeho celkový dojem. Texty sú väčšinou smútočné, niekedy až patetické. Občas však nápis zmení celkové chápanie pomníka, a tým tvorí jeho základný výrazový prostriedok. Najkласickejšími nápismi sú krátke výstižné nápisy, ako: „Padlým obetiam války“ (Skalica) alebo „Naším drahým padlým“ (Gajary, okres Malacky), „Na pamiatku našim padlým bojovníkom“ (Závod, okres Malacky), poprípade „Obetiam války“ (Šulekovo, okres Trnava) alebo „Vzácnjej pamiatke vo Svetovej válke padlých a nezvestných našich spoluobčanov“ (Ľubietová, okres Banská Bystrica). Pri označení občanov, respektíve vojakov, ktorí sa z vojny nevrátili, sa na pomníkoch vo veľkej väčšine používa pojem padlí. Je zaujímavé, že pojem hrdinovia alebo padlí hrdinovia (tak rozšírený napríklad v Maďarsku) sa používa len sporadicky. Napríklad na pomníku v Podkoniciach (okres Banská Bystrica). Na tento fakt poukázal už Ľubomír Lipták pri tom, ako porovnal pomníky padlým v slovensky a maďarsky

³² Národný hlásnik, roč. 4, č. 22 z 27. 5. 1938, s. 4.

³³ JANČOVIČOVÁ, Viera – ERDELSKÝ, Karol. *Pamätné tabule a pamätníky na území Modry*. Modra : Modranská muzeálna spoločnosť, 2008, s. 53-54. ISBN 978-80-969920-0-3.

hovoriacich oblastiach južného Slovenska. Zdôvodňuje to odlišným chápaním vojny a inou historickou skúsenosťou oboch národov. Zatiaľ čo hrdí Maďari nenazývajú svojich padlých inak ako hrdinovia, ktorí zomierali „hrdinskou smrťou“, Slováci majú len svoje obete vojny.³⁴ K nápisom na pomníkoch sa vyjadril aj český historik Ivan Šedivý tvrdením, že padlí vojaci nie sú na pomníkoch ani hrdinovia ani porazení, sú len obeťami. Dôvodom je niekedy macošský postoj prvorepublikových elít k pomníkom padlých a preferovanie legionárskych pomníkov.³⁵ Napriek tomu, že sa pojem hrdinovia alebo padlí hrdinovia vyskytuje menej, môžeme uviesť niekoľko prípadov. Na pomníku padlým v Cíferi (okres Trnava) stojí, okrem iného, nápis: „Hrdinom padlým vo Svetovej vojne postavili v desiatom roku trvania Čsl. republiky Cíferčania, “ ďalej na pomníku padlým v Lamači (Bratislava), je pod podobizňou M. R. Štefánika text: „*Všemohúci a milosrdný Bože! Dopraj večného oslavenia slovenským hrdinom padlým vo svetovej vojne, plnej slobody slovenskému národu a trvalého mieru celému svetu.*“ V Trenčianskej Teplici (okres Trenčín) je na podstavci pomníka padlým veľký nápis: „Padlým hrdinom“. Podobných prípadov je viac, aj keď v porovnaní s používaním pojmu „padlí“ tvoria výraznú menšinu.

Samotný nápis často úplne mení, alebo aspoň posúva, chápanie pomníka dané jeho ikonografickým zobrazením. Tak sú u niektorých pomníkov padlým v prvej svetovej vojne použité nápisy a texty, ktoré na tento typ pomníkov z hľadiska oficiálnej pamäti nepatria. Napríklad už spomínaný pomník v Lamači (Bratislava) práve nápisom mení svoj charakter, keďže nápis je umiestnený na podstavci, na ktorom je socha umierajúceho vojaka v náručí Krista. Vyobrazenie pomníka bez nápisu má najmä pietny charakter. S textom ide skôr o oslavu hrdinstva a vlastenectva padlých vojakov, ale autori si takpovediac pomáhajú obrazom Štefánika a vetou – Hrdina slovenského národa. Nápis na pomníku tvorí akési premostenie medzi oficiálnou a individuálnou zložkou historickej pamäti národa.

Aj v niekoľkých ďalších prípadoch sú na pomníkoch použité texty, vety alebo slová, ktoré menia význam pomníka. Tak napríklad na pomníku v Šulekove (okres Trnava) je na vrchole umiestnený nápis: „Obetiam války“, ale na ľavej strane je text: „Nezapomeňte, že naše ztratené životy vykúpili slobodu národa.“ Nápis, tak ako v prípade pomníka v Lamači, posúva chápanie pomníka smerom k legionárskym pomníkom, resp. artefaktom akceptovaným režimom. Podobných textov nájdeme viac. Ďalším príkladom je text na pomníku v Hontianskych Nemciach (okres Krupina) z roku 1928. Ide o úryvok básne Martina Rázusa: „Ó buďte žehnaní – nami i našimi detnými dietkami za krv, jej vzácnosť rty nevyslovia... tá krv sväz našich srdc na veky pečatí, ste hodní obdivu, hodní aj odplaty, vám večným dlžníkom ten náš národ...“ Citáty z diel slovenských básnikov sa objavujú aj na ďalších pomníkoch padlým. Na pomníku v obci Jasenie (okres Brezno) je použitý úryvok z básne Andreja Sládkoviča, na cintoríne vo Svätom Jure sú to verše z básne Andreja Žarnova. Na pomníku vo Vrbovom sa nachádzajú citáty hneď troch slovenských básnikov – Jána Kollára, Jána Holého a Vladimíra Roya. Všeobecne však dominujú kratšie nápisy, ako napríklad na pomníku v Rači (Bratislava), kde stojí stručné: „My sme padli, aby ste vy mohli žiť.“

³⁴ LIPTÁK, Lubomír. Památníky na druhú světovou vojnu po roku 1989, In: CORNELISSEN, Christoph – HOLEC, Roman – PEŠEK, Jiří (Eds.). *Diktatura – Válka – Vyhnaní, Kultyry vzpomínání v českém, slovenském, německém prostředí od roku 1945*. Ústí nad Labem : Albis International, 2007, s. 230-231. ISBN 978-80-86971-33-9.

³⁵ Dostupné online: <http://zpravy.idnes.cz/cesi-bojovali-hrdinne-za-rakousko-uhersko-ale-prvni-republika-to-tutlala-1qb-/kavarna.asp?c=A081026_232405_kavarna_sim>

Na väčšine pomníkov môžeme nájsť texty plné piety, smútku a úcty k padlým. Ako príklad môžem uviesť pomník v obci Podbranč – Majerničky (okres Senica), na ktorom stojí nápis: „Na pamiatku obetí ukrutnej Svetovej války 1914 – 1918. Ktorí ste padli v krutom boji vám k pocte tento kameň stojí, srdečný vám pozdrav dáva, buď večný pokoj vám a sláva.“ Text podobného charakteru nájdeme na pamätnej tabuli umiestenej na vonkajšej strane kostola na cintoríne v Modre: „Nevrátili sme sa... Zomierajúc kvílili sme za Vami. V mohylách ďalekých zemí čakáme na slávne vzkriesenia naše. Matko boľastná, buď zatiaľ našou i Vašou potechou.“

Najviac pomníkov je však bez nápisov a ich hlavnou výpovednou hodnotou sú mená padlých. Tie bývajú zoradené do rôznych zoznamov, najčastejšie podľa abecedného poradia. Časté sú letopočty či dátumy narodení jednotlivých vojakov a dáta ich úmrtia, objavujú sa fotografie padlých. Niekedy sú mená mŕtvych zoradené podľa letopočtu, v ktorom zomreli. V iných prípadoch je za menami uvedený vek (Dechtice, okres Trnava) či miesto, kde vojak bojoval a padol (Boleráz, okres Trnava) či napríklad hodnosť (Svätý Jur, okres Pezinok). Často sú k zoznamom pripísané či vytesané ďalšie mená mimo abecedného poradia, očividne pridané neskôr. Najčastejšie potom, ako bol nezvestný uznaný za mŕtveho či zomrel po výstavbe pomníka na následky zranení, alebo sa jednoducho na neho zabudlo.

Ako som uviedol, na veľké množstvo pomníkov padlým z prvej svetovej vojny boli po roku 1945 pripevnené tabule s menami padlých v druhej svetovej vojne (bol to celoeurópsky trend), prípadne v Slovenskom národnom povstaní. Tým sa ich charakter zmenil. Okrem toho, že sa stali miestami uctievania spomienky padlých v oboch vojnách, stali sa akceptovanejšími pre režim etablovaný po roku 1948. Ak porovnáваме množstvo mien na zoznamoch padlých z prvej. a druhej svetovej vojny umiestnených na pomníkoch, zistíme, že mien padlých v prvej svetovej vojne je oveľa viac. Platí to však len pre územia s prevahou slovenského obyvateľstva. Pri skúmaní pomníkov padlých na južnom Slovensku je na prvý pohľad badateľný opak. V prípade, že sa na pomníku padlých nachádzajú mená z oboch vojen, padlých v druhej svetovej vojne je viac. Pomníky v maďarskom prostredí majú ako jediné na Slovensku tabule so zoznamami obetí holokaustu. Ľubomír Lipták tento fakt zdôvodňuje tým, že medzi menami padlých z druhej svetovej vojny na Slovensku nie sú uvádzané všetky obete vojny, ale iba priame obete bojov, prípadne Slovenského národného povstania. Tiež treba brať do úvahy väčšie vojnové nasadenie obyvateľov oblastí pripojených po Viedenskej arbitráži k Maďarsku.³⁶

Pri pomníkoch padlým v prvej svetovej vojne vystavaných v obciach s väčším počtom padlých sú mená padlých niekedy rozdelené do menších zoznamov rozmiestnených po stranách pomníka. Nastáva tak situácia, keď sú niektoré mená umiestnené na čelnej (najdôležitejšej) strane pomníka a iné zase na bočných, menej zreteľných stranách, prípadne na zadnej strane (ide napríklad o pomník padlým v Trnave). Mená niektorých padlých tak mohli byť nechtiac preferované a príbuzní tých, ktorých mená sa nachádzali na bočných a zadnej strane pomníka sa zase mohli cítiť ukriždení. Autori pomníkov sa, samozrejme, snažili tomuto problému predísť. Mená boli preto najčastejšie zobrazované v jednom súvislom zozname, umiestnenom na čelnej strane pomníka. Druhou možnosťou bolo umiestnenie všetkých mien na bočné (prípadne aj zadné) steny pomníka, takže žiadne z mien nebolo umiestnené na prednej strane.

³⁶ LIPTÁK, ref. 34, s. 230-231.

Pri analýze zoznamov padlých umiestnených na pomníkoch sa logicky vynára otázka relevantnosti údajov z hľadiska vojnových strát. Keďže súčasťou zoznamov padlých uvedených na pomníkoch boli aj mená mužov, ktorí zomreli mimo bojov, na choroby (aj na pandémiu chrípky) a iné vojnové útrapy, je len veľmi ťažké zistiť skutočné počty padlých. Tak napríklad na pomníku v obci Čáry (okres Senica) je uvedených 38 mien s rokmi narodenia a smrti, pričom pri jednom z nich (Anton Kráľovič) je uvedený rok úmrtia 1927. Je to pravdepodobne z dôvodu smrti po dlhšej chorobe spôsobenej vojnou. Podobné to je i na pomníku v Častkove (okres Senica) v obci Láb (okres Malacky) a v iných obciach. Na druhej strane mená niektorých padlých na konkrétnych pomníkoch nemuseli byť nutne uvedené. Je možné, že zoznamy padlých umiestnené na viacerých pomníkoch môžu obsahovať aj mená tých obyvateľov obce, ktorých nedemobilizovali a naďalej bojovali v rokoch 1918 a 1919. Ako príklad uvádzam pomník padlým v Gajaroch (okres Malacky).³⁷ Takže zostaviť presnejší počet padlých podľa mien uvedených na pomníkoch, najmä keď mnoho obcí pomníky nevystavalo, nie je reálne. Keďže u väčšiny obcí nepoznáme ani počty narukovaných vojakov, nedokážeme určiť ani presnejší pomer padlých. V každom prípade, ale zoznamy padlých môžu slúžiť na relatívne dobrú orientáciu pri vytváraní predstavy o počte padlých.

Špecifickými nápismi na pomníkoch sú ojedinelé informácie týkajúce sa výstavby pomníka. Ide o krátke správy o tom, kto, prípadne kedy dal pomník vystavať. A tak sa dozvedáme, že napríklad pomník v Gajaroch (okres Malacky) dali postaviť občania z financií od amerických Slovákov. Podobná informácia o čase odhalenia je na pomníku padlým v Partizánskej Ľupči (do roku 1946 Nemecká Ľupča, okres Liptovský Mikuláš) – „K desiatemu výročiu na vďačnú pamiatku padlým spoluobčanom vo Svetovej vojne 1914 – 1918“.

Cieľom štúdie bol istý náčrt problematiky vybraných charakteristík pomníkov padlým. Hlavným prameňom boli pre mňa samotné pomníky (okrem úvodnej časti) rozmiestnené na celom území Slovenskej republiky, či už pri analýze lokalizácie pomníkov alebo pri hodnotení nápisov som pracoval so skupinou pomníkov, ktoré som zmapoval.

³⁷ HALLON, Pavol. *Gajary*. Gajary : Obecný úrad, 1996, s. 212-213. ISBN 80-967388-5-2.